

Kapitalizmin evrenselciliğinden çıkış yolu var mı?

Burak Başaranlar

Avrupa-Merkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi

Samir Amin

çev: Mehmet Sert

Yordam Kitap, İstanbul, 2014

Siyasetle yakından veya uzaktan ilgilenen herhangi bir insanın hayatının bir döneminde “Avrupa mucizesine” muhakkak kafa yorduğunu söylemek herhalde iddialı bir ifade olmazdı. Bugün akademik çalışmalardan tutun da çeşitli yayın organlarına kadar pek çok platformda Avrupa-merkezciliğin temel omurgasını oluşturan “Avrupalı gibi olabilmek” hedefi -giderek azalan bir şekilde de olsa- hâlâ dillendirilmektedir. Avrupa-merkezci paradigmaya göre Avrupa yüzyıllardan bu yana ekonomik, sosyal, dini ve kültürel sebeplerden beslenen çeşitli faktörlerden dolayı diğer coğrafyalardan ayrık bir gelişim çizgisi izlemiştir. Bir açıklamaya göre Avrupa'nın üstünlüğü Avrupalıların diğer coğrafyalardaki halklardan dini, ırki veya kültürel

sebeplerden üstün olmasından dolayı kaynaklanıyorken, başka yaygın bir açıklama Avrupa'nın yüzyıllardan bu yana süregelen küresel hegemonyasının sebebinin Avrupa tarihinin özgün siyasi ve ekonomik koşullarında aramaktadır. Avrupa-merkezci paradigma Avrupa'nın üstünlüğünün açıklanması noktasında birbirinden farklı ve hatta birbirleriyle çelişen/çatışan sebepler sunsa da bu açıklamaları bir araya getiren ortak düşünce, "diğer" coğrafyaların ve bu coğrafyalarda yaşayan halkların bugün Avrupa'nın gelişmişlik düzeyine sahip olmaları için Avrupa'yı örnek almaları ve Avrupa'nın gelişim çizgisini taklit etmelerinin bir **gereklilik** olduğudur. Diğer bir deyişle, Avrupa insanlığa ilerleme için gerekli olan sihirli formülü bulmuştur ve şimdi diğer coğrafyalarda modern zamanların çok gerisinde kalan vahşi, az gelişmiş ve barbar diye damgalanan halkların yapması gereken tek şey Avrupa örneğini takip etmektir. Böylece bir miktar gecikmeyle de olsa bu halklar Avrupa'nın gelişmişlik düzeyine ulaşacaktır.

Samir Amin yukarıda kaba hatlarıyla çerçevesini çizdiğimiz Avrupa-merkezci paradigmanın sıkı bir eleştirisini yaptığı kitabında, Avrupa-merkezciliğin omurgası olarak nitelendirebileceğimiz ve "var olan dünyaların en iyisi olan Batı'yı izleyiniz" şeklinde özetlenebilecek argümana karşı çıkıyor.¹ Avrupa-merkezciliğin yalnızca Avrupa ve dünya tarihinin dönüşüm sürecini açıklamaya çalışan bir yaklaşım olarak görülemeyeceğini, bu paradigmanın aynı zamanda kapitalist dünyanın kültürünün ve ideolojisinin temel dayanaklarından biri olduğunu tespit ediyor. Avrupa merkezciliğin diğer coğrafyadaki halkları da Avrupa'yı takip etmesi yönündeki teşvikleriyle evrensel düzeyde hegemonya kurmaya çalıştığını belirten Amin, bu kuramın ortaya koyduğu perspektifi güdük bir evrenselciliğin savunusunu yapmakla suçluyor. Avrupa-merkezciliğin günümüz dünyasındaki temel işlevinin kapitalist-emperyalist dünya sisteminin muhafaza edilmesi ve yeniden üretilmesi için kullanılan bir meşrulaştırma aracı olduğunu ifade eden Amin, üçüncü dünya halklarının Avrupa-merkezciliğin çizdiği sınırların ötesine geçmesi gerektiğini vurguluyor. Son olarak Amin üçüncü dünyanın emperyalist-kapitalist dünyanın boyunduruğundan kurtulmasının o sisteme entegre olarak değil, ancak onunla olan bağlantısını keseerek (*déconnexion-delinking*) mümkün olabileceğini iddia ediyor.

Samir Amin kitabının ilk bölümünde Avrupa-merkezciliğin en önemli sacayaklarından biri olan Avrupa kültürünün üstün olduğu yönündeki görüşe meydan okuyor. Yaygın olarak bilindiği üzere, Batılı düşünürler bugünkü Batı'nın bugünkü ekonomik ve siyasi üstünlüklerinin köklerinin Antik Yunan'da olduğunu iddia etmektedirler. Bu argümanın iki boyutu vardır: Birincisi, yalıtık bir Antik Yunan tasviriyle Yunan kültürünü başka bir kültüre ihtiyaç duymaksızın, kendi başına olgunlaşmış bir kültürün temsilcisi olarak görme eğilimi. İkincisi bu dönemde diğer coğrafya-

1 Samir Amin, *Avrupa-Merkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, çev. Mehmet Sert, İstanbul: Yordam Kitap, 2014, s. 12.

lardaki uygarlıkların (örneğin Mısır) Antik Çağ'ın düşünsel dünyasına yaptıkları katkıları yadsımak suretiyle suni bir Batı-Doğu, Yunanistan-Mezopotamya karşıtlığı yaratmak. Amin, kitabının ilerleyen bölümlerinde, dünya tarihinin daha yakın dönemlerinde de Avrupa-merkezciliğin yaslandığı bu keskin (ve yapay) ayrımın geçerli olmadığını savunuyor. Büyük İskender İmparatorluğu'nun Avrupa'dan, Anadolu'yu da kapsayan bir biçimde Kuzey Afrika ve Mezopotamya'ya kadar uzanan büyük bir coğrafyada hüküm sürmesinin bugün bizim "Doğu" ve "Batı" diye ayırdığımız iki bölgenin kültürlerinin ortak bir kültür alanında var olabildiğini belirtiyor. Helenizm'in yarattığı bu ortak alanda astronomi, matematik ve kimya gibi alanlarda ciddi gelişmelerin yaşandığını kaydeden Amin, Arap dünyasının da bu gelişmelerin dışında kalmadığını, ve hatta tam aksine bu sürecin bir parçası olduğunu ifade ediyor.² Takip eden dönemde, Amin tarafından 'haraççı üretim tarzının ideolojileri' olarak tanımlanan Hristiyanlık ve İslamiyet'in ortaya çıkmasıyla, metafizik ve skolastik³ düşüncenin Doğu ve Batı'da hemen hemen eş zamanlı olarak serilip serpildiğini, ancak buna rağmen bu iki ideolojinin Ortaçağ'ın ilk yüzyıllarında bilimsel gelişmelerin yaşanmasına engel olacak bir forma bürünmediğini savunuyor.

Özellikle İslam coğrafyası söz konusu olduğunda semavi dinlerin ortaya çıkışının tek başına toplumsal gelişim ve dönüşümün önünde duran bir engel olarak görülmemesi gerektiğinin en büyük kanıtı bu dönemde İslam metafizizmine çeşitli şekillerde itiraz etmiş İslam alimlerinin varlığıdır. Bu dönemde yaşamış ünlü Müslüman alimi İbni Rüşd'ün görüşleri Amin'in argümanını destekler niteliktedir. 'Çifte hakikat' kuramının öncülerinden biri olarak kabul edilen İbni Rüşd, akılsal hakikat ile vahiyden gelen hakikatin birbirinden bağımsız olduğunu ve dini hükümlerin farklı dönemlerin farklı koşullarına göre yorumlanabileceğini iddia ettiğinde daha sonraları devlet ve din işlerinin ayrılmasını mümkün kılan bir yola da girmiş oluyordu.⁴ Bu fikirlerin ortaya atıldıkları dönem itibarıyla devrimci bir nitelik taşıdığını söylemek mümkün olsa da, Amin pirüpak bir 'Doğu' portresi çizmekten kaçınıyor ve Rüşd'ün bu fikirlerinden dolayı mahkûm edildiğini ve Arap-İslam toplumunun haraççı toplumun nesnel koşullarıyla sınırlı olduğunu okuyucuya hatırlatıyor.⁵ Bununla beraber, Amin'e göre bu dönemde Arap-İslam kültürü Helenist (ve kısmen de Doğu Hristiyan) kültürlerinin taşıyıcısı konumunda iken, Batı'nın bu kültürü Yunan kültürünün bir parçası olarak keşfetmesinin çok daha geç bir dönemde, 1453'te -yani Konstantinopolis'in Osmanlı tarafından fethi ve Doğu Ro-

2 A.g.e., s. 45.

3 Burada skolastik kavramını, kelimenin orijinal anlamıyla, yani bilimsel bilgiyi inançla bir araya getirmeye çalışan bir Orta çağ felsefesi olarak kullanıyoruz.

4 A.g.e., s. 61.

5 A.g.e., s. 67.

ma'daki bilim insanlarının İtalya'ya gittiği tarih- olduğunu söylüyor. Amin'e göre, "Doğu" ve "Batı" arasındaki ayrışma aslen Rönesans ile birlikte gerçekleşmiş ve İslam coğrafyası Helenizm ve Doğu Hıristiyanlığından devraldığı mirası ileri taşımakta başarısız olmuştur. Amin'in Avrupa-merkezci tarih anlatısını eleştirdiği bu bölümde zaman zaman oldukça dağınık bir tartışma yürüttüğünü düşünsek de yazar az gelişmişlikle, dini fanatizmle ve despotizmle özdeşleştirilen 'Doğu' toplumlari anlatılarının çok ötesine geçmeyi başarıyor, çoğu zaman akademik dünya ile sınırlı kalan bilgileri günümüz okuyucusuna sunuyor.⁶

Amin'in kitabının ilk bölümünde yürüttüğü tartışmanın faydalı olduğu kuşku götürmese de kitabın geri kalan bölümleri Avrupa-merkezciliği çok daha Marksist bir yaklaşımla analiz ediyor. Kitap, Avrupa-merkezci ideolojiyi, kapitalist-emperyalist dünya düzeninin tarihsel gelişimini göz önünde bulundurarak analiz ediyor. Bir önceki bölümde Amin'in Doğu ve Batı arasındaki asıl ayrışmanın Rönesans ile birlikte gerçekleştiği yönündeki vurgusu bu bölümde daha somut bir şekilde dillendiriliyor. Amin'e göre, Rönesans dönemi Avrupa'da kapitalist toplumun geliştiği ve buna paralel olarak Avrupa'da dünyanın giderek Avrupa tarafından kontrol edilebileceği düşüncesinin kabul görmeye başlayacağı bir sürecin öncülü haline geliyor.⁷ Bundan önceki süreçte de gerek Batılı gerekse de Doğulu toplumların kendi din ve kültürlerinin birbirlerine kıyasla daha iyi olduğu gibi fikirler kabul görse de, Amin her iki tarafın da birbiri üzerinde bu üstünlüğü kurabilecek güç ve araçlardan yoksun oldukları için bu tip fikirlerin 'Avrupa' veya 'İslam' merkezci olarak tanımlanamayacağını söylüyor. Bu durumdan ötürü de Edward Said gibi Avrupa-merkezciliği Batı'nın Doğu'ya karşı öteden beri var olagelmiş hasmın bir uzantısı olarak düşünen entelektüellerin aksine, Amin Avrupa-merkezciliği bu düşmanlığın bir ifadesi olarak değil, Rönesans ile beraber değişen küresel güç ilişkilerinin sonucunda Avrupa'da ortaya çıkan bir ideoloji olarak kabul ediyor.⁸

Değişen küresel güç ilişkileri ise elbette Avrupa'da kapitalizmin ortaya çıkışı ile alakalı. Avrupa-merkezci görüş kapitalizmi ve kapitalizmin ortaya çıkışını "Avrupa mucizesi"nin en önemli unsurlarından biri olarak görmekte, kapitalizmin diğer coğrafyalarda eş zamanlı olarak ortaya çıkmamasını Avrupa'nın "üstünlüğünün ve ayrıcalığının" bir kanıtı olarak sunmakta. Aslında bu görüş kapitalizmin Avrupa'da ortaya çıktığını vurguladığında doğru bir noktaya parmak basıyor olsa da kapitalizmin tarihini sadece Avrupa'ya özgü bir takım iç dinamiklerle açıklamak

6 Amin'in bu bölümde yürüttüğü tartışmaları değerli bilsak da, Amin'in Avrupa-merkezci anlatıya meydan okuyan ilk düşünür olmadığını belirtmeliyiz. Bkz. Edward Said, *Orientalism*, New York: Pantheon Books, 1978. Daha sonraki yıllarda yayınlanan ve hem Batı-Merkezcilik hem de Şarhiyatçılık ile alakalı tartışmalara ciddi bir katkı sunan başka bir kaynak için bkz. Alexander Lyon Macfie, *Orientalism: A Reader*, New York: NYU Press, 2001.

7 A.g.e., s. 87.

8 A.g.e., s. 90-1.

eğiliminde. Aşağıda göreceğimiz gibi Amin kapitalizmin Avrupa'ya özgü bir takım iç dinamiklerle ortaya çıktığını reddetmemekle beraber, Avrupa'da kapitalizmin ortaya çıkışını Avrupalıların dini ve kültürel bir takım sebeplerle (örneğin Avrupa'da Protestan kültürünün kapitalizme 'yatkın' olması, Avrupa'nın köklerinin 'akılcı' Yunan kültürüne dayanırken, Doğu'nun sürekli olarak dini fanatizme yenilmesi ve İslam metafiziğini aşamaması vb.) açıklanmasına karşı çıkıyor. Amin bu tip Avrupa-merkezci açıklamaların yerine, Avrupa'da kapitalizmin ortaya çıkışını üretim ilişkilerinde arıyor.

Amin'in kapitalizmin ortaya çıkışını üretim ilişkilerinde arayan ilk (Marksist) düşünür olmadığını belirtelim, dolayısıyla Amin'in bu vurgusu özgün bir yaklaşımı temsil etmiyor. Amin'in yaklaşımını diğer yaklaşımlardan ayıran noktası Avrupa feodalizmini ayrı bir üretim tarzı olarak değil, haraççı üretim biçiminin "ilkel, tamamlanmamış" bir versiyonu olarak görmesi.⁹ Haraççı üretim tarzını artık değere ekonomi dışı yollarla el koyulması, metaların mübadele değerinin değil, kullanım değerinin esas alınması gibi özelliklerle açıklayan Amin, istikrarlı ve hatta durağan bir toplumsal yapının haraççı üretim tarzının doğal bir sonucu olduğunu belirtiyor. Daha da önemlisi, Amin bu özelliklerin sadece Doğulu toplumlarla sınırlı olmadığını, bu dönemdeki bütün toplumların benzer özellikler taşıdığını iddia ediyor. Bununla beraber farklı coğrafyalardaki siyasi yapılar ve onların örgütleniş biçimi kapitalizmin ortaya çıkış biçimini ciddi ölçüde etkiliyor. Örneğin Çin veya Ortadoğu'daki imparatorluklar merkezi siyasi yapıları sayesinde kendilerini var eden toplumsal düzeni muhafaza edebilmek adına kapitalizmin önüne set çekebilmiştir. Avrupa'da ise siyasi otoritenin parçalanmış yapısı ve zayıflığı ise yeni bir dönüşümün önünü açarak kapitalizmin ortaya çıkışıyla sonuçlanmıştır. Amin'e göre, süreç Avrupa'da ana hatlarıyla şu şekilde gerçekleşiyor: Zaman içerisinde feodalizmin de çözülmesiyle iyice özerkleşen köylüler haraç yüklerinin hafiflemesi ile birikim yapabilecek olanaklara sahip oluyorlar. Bu durum uzun vadede köylüler içindeki farklılaşmayı hızlandırırken, öte yandan da şehirlerin gelişmesi ve pazar için üretim yapma gibi eğilimleri hızlandırıyor.¹⁰ Asya ve Ortadoğu'daki gelişmiş haraççı toplumlardaki siyasi formasyonlar ise bu tip bir dönüşümü, yani kapitalizmin ortaya çıkışını ve olgunlaşmasını engelliyor. Bir diğer deyişle, Avrupa'da kapitalizmin ortaya çıkışı Amin'in ifadesiyle 'az gelişmiş, ilkel' haraççı düzen sayesinde gerçekleşiyor. Dolayısıyla kapitalizmin Avrupa'da ortaya çıkması ve gelişmesiyle sonuçlanan bu süreç Avrupa'nın dini veya kültürel olarak üstün bir nitelik taşımasından kaynaklanmıyor. Tam aksine, Avrupa'nın zayıf ve çok parçalı siyasi yapısı kapitalizme geçişin önünü açıyor. Amin'e göre haraççı toplum düzeninde 'çevre'yi temsil eden Avrupa'nın, kapitalizmin ortaya çıkışıyla 'merkez' konuma geçmesinin

9 A.g.e., s. 189.

10 A.g.e., s.199.

arka planında işte bu gelişmeler yatıyor.¹¹

Amin'in Avrupa-merkezci kapitalizm anlatısında eleştirdiği ikinci nokta ise kapitalizmin küresel ölçekte kurduğu sömürü ilişkilerini ve kapitalizmin sömürgeci-emperyalist niteliğini görmezden gelmesi. Amin Avrupa-merkezci kuramdaki bu eksikliği(!) şöyle eleştiriyor:

Dünyanın kapitalizmce fethedilişi tarihinin sonraki aşamaları, bu fetih hareketinin, gezegenimizdeki toplumların -yavaş yavaş da olsa- Avrupa örneğine göre türdeşleşmesini asla sağlayamadığını bize gösterecekti. Tam tersine, bu fetih, dünya sisteminin bağrında aşama aşama derinleşen bir kutuplaşma yaratacak, bir yanda gelişmiş merkezlerin, öbür yandaysa, gitgide büyüyen bir geri kalışı kapama gücünden yoksun çevrelerin ortaya çıkmasına yol açacak, “gerçek kapitalizmin bu çelişkinsini, kapitalist sistem çerçevesinde aşılması olanaksız bu çelişkiyi, zamanımızın en patlayıcı temel çelişkisi” haline getirecektir.¹²

Avrupa-merkezci kuramın, kapitalist sistemin **aşama aşama derinleşen bir kutuplaşma** yarattığı gerçeğini ısrarla görmemesi basit bir hata değildir. Bu gerçeğin görülmemesi Avrupa-merkezci söylemin omurgasını oluşturan iki tane anlatıyı olanaklı kılmaktadır: Birincisi, Avrupa kapitalist dönüşümü dünyanın diğer bölgelerinden yalıtık bir şekilde gerçekleştirdiği için, diniyle, gelenekleriyle, kültürüyle, ekonomik yapısıyla diğer tüm toplumlardan --olumlu anlamda-- farklıdır. Bu anlatı Avrupa-dışı toplumların kültürlerini, dinlerini ve toplumsal formasyonlarını önemsiz birer detaya dönüştürür; bu toplumları Avrupa'nın geçirdiği dönüşüme eşlik edememekle itham eder. Bu anlatıya eşlik eden ve onunla yakından ilişkili olan ikinci bir anlatı ise, kapitalist dönüşümü kendi iç dinamikleriyle başaramayan toplumların Avrupa'nın gerçekleştirdiği dönüşümü ancak Avrupa'yı taklit ederek gerçekleştirebileceğini vurgular. Bu dönüşüm gerçekleştirilmezse sonuç az gelişmişlik olacaktır. Avrupa-merkezci yaklaşım az gelişmişliği diğer bölgelerde kapitalizmin yeterince gelişmemiş olması ile açıklarken, Amin bu açıklamayı ters düz ederek dünyanın öteki bölgelerindeki az gelişmişliğe Avrupa kapitalizmin gelişmişliğinin sebep olduğunu savunmaktadır. Diğer bir deyişle, eşitsiz bileşik gelişimin sebebi diğer bölgelerdeki “kapitalizmsizlik” değil, “reel kapitalizm”in işleyiş yasalarıdır.¹³

11 Amin'in kapitalizme geçiş teorisini pek çok açıdan zayıf bulsak da, hem yazının bütünlüğünün bozulmaması için, hem de geçiş tartışmalarının birkaç paragrafta özetlenemeyecek kadar kapsamlı olmasından ötürü bu tartışmaya burada girmeyeceğiz. Ancak bu konuyla alakalı daha kapsamlı (ve daha ikna edici) bir açıklama duymak isteyen meraklı okuyucu Ellen Meiksins Wood'un konu ile alakalı yazmış olduğu kitaba bakabilir. Bkz. Ellen Meiksins Wood, *The Origin of Capitalism: A Longer View*, Londra, New York: Verso, 2002. Kapitalizme geçiş literatürü için 11-73, Wood'un bu tartışmaya olan katkısı için 95-125 arasındaki sayfalara bakılabilir.

12 A.g.e., s. 92.

13 A.g.e., s. 126-7.

Dikkatli ve literatüre görece hâkim bir okuyucu, Amin'in kitabının bu bölümünde Avrupa-merkezci söyleme yönelttiği eleştirilerin, Soğuk Savaş ikliminde geliştirilen ve sonraki yıllarda çokça eleştirilmiş olsa da hala siyasi tartışmalarda merkezi bir yer tutan 'modernleşme kuramı'na da yönelttiğini kavrayacaktır. Burada dikkatleri Amin'in kitabından dağıtmamak adına, modernleşme kuramının detaylı bir analizini yapamayacağız.¹⁴ Ancak en genel hatlarıyla özetleyecek olursa, modernleşme kuramı Batılı olmayan ve toplumsal yapıları, dini inanışları ve başka türlü türlü siyasi ve ekonomik sebeplerden dolayı "modernleşemediği" düşünülen "geleleneksel" toplumların nasıl modernleşmeleri gerektiğine kafa yorar. Modernleşme kuramında kapitalist bir ekonomik sistemin varlığı "modernleşme" için neredeyse bir ön şart olarak aranır; yokluğu ise fakirliğin, az gelişmişliğin ve despotizmin temel sebebi olarak görülür. Bu kuram özellikle Soğuk Savaş yıllarında ABD'nin politikalarını ciddi bir düzeyde etkilemiştir. Bu kuramın ABD'nin politikalarının bir sebebi mi, yoksa bir sonucu mu olduğu tartışmaya açıktır. Yine de bu kuramın ABD'nin gerek üçüncü dünya ülkelerine yaptığı ekonomik yardımların, gerekse de Guatemala'dan İran'a kadar dünyanın dört bir tarafında gerçekleştirilen darbeler ve iç müdahalelerin düşünsel altyapısını oluşturduğunu söylemek mümkündür. Amin'in (ve bağımlılık okulunun) eleştirisini bu teorik çerçevenin boşa çıkarılması ve bugün "çevre ülkeler" diye bilinen gelişmiş kapitalist-emperyalist ekonomilerin çeperlerinde konumlanan ülkelerin ekonomik olarak kalkınmalarının önünde ciddi engellerin bulunduğunu göstermesi bakımından önemli buluyoruz.

Yazımızın bu noktasında Amin'in Marx'a yönelttiği eleştirilere değinmemiz gerekiyor, zira Amin Marx ve Marksistlerin yukarıdaki açıklamalardan bir nebze de olsa esinlendiğini iddia ediyor. Marx'ın ve Marksizmin (özellikle de Stalinizmin) de Avrupa-merkezci egemen kültüre maruz kaldığını söyleyen Amin bu tespitini Marx'ın iki farklı yol tespitine ve Stalin'in beş aşama kuramına dayandırıyor. Bunların birincisi, yani iki farklı yol savı, Marx'ın Doğulu toplumlarda hâkim olduğunu düşündüğü "Asya Tipi Üretim Tarzı" ile ilişkilidir. Marx'a göre bu üretim tarzının hâkim olduğu toplumlarda siyasi otorite orantısız bir güç sahibi olmakla kalmaz, üretici güçlerin gelişimini de engeller; bu toplumlar genel olarak durağan, ticaretin canlı olmadığı, despotik bir yönetici grup tarafından yönetilen izole toplumlardır. Kapitalizme kendi toplumsal düzenleriyle geçişe uygun olmayan bu toplumlar, ancak kapitalist üretim tarzının kendini dayatması ve bu bölgelerde üretici güçleri geliştirebilmesiyle mümkün olacaktır.¹⁵ Stalin'in 'beş aşama kuramı'na göre ise

14 Modernleşme kuramının detaylı bir analizi için bkz. Zachary Lockman, *Contending Visions of the Middle East: The History and Politics of Orientalism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, s. 133-47.

15 Kevin B. Anderson'un *Marx Sınırlarda* başlıklı kitabı Amin'in Marx'a Asya tipi üretim tarzı ile alakalı olarak yönelttiği eleştirinin çok da isabetli bir eleştiri olmadığını ortaya koyuyor. Bknz.

tarihsel gelişim çizgisi ilkel komünizmden başlayarak kölecilik, feodalite, kapitalizm ve sosyalizm diye devam eder.¹⁶ Amin'e göre her iki yaklaşımdaki ortak ve en büyük kusur, kapitalizmin egemen olduğu coğrafyadan bağımsız olarak üretici güçleri geliştirebileceğini vurgulamaları ve kapitalizmin merkez ve çevre ülkelerdeki işleyişinin çok farklı olabileceğini ihmal etmelerinden ileri gelmektedir. Amin bu görüşünü şöyle destekliyor: "Fiilen var olan kapitalizm, üretici güçlerin dünya ölçeğindeki gelişimine bir engel oluşturmaktadır, çünkü çevresel ülkelere dayattığı birikim tarzı, aradaki farkı kapatma tasarısını dışlamaktadır."¹⁷ Amin tam da bu gerekçeyle merkez ve çevre ülkeler arasındaki gerilimin Avrupa-merkezci görüşün dayattığı gibi, Batılı olmayan çevre toplumların kapitalist-emperyalist sistemle bütünleşmesiyle gerçekleştirilemeyeceğini savunmaktadır. Aksine bu toplumlar için çıkış yolu sistemle bağlantıyı kesmekten (*déconnexion-delinking*) geçmektedir. Yazının geri kalan kısmında Amin'in 'bağlantıyı kesmek' ile neyi kastettiğini ve bu yöntemin sınırlılıklarını tartışacağız.

Dünya kapitalist sisteminin 'merkez' ve 'çevre' ülkeler diye ayrıldığını söyleyen Amin, bugün merkez ülkelerin toplumsal ve ekonomik olarak görece istikrarlı olduğunu, buna karşılık çevre ülkelerin ise kapitalizmin 'en şiddetli çelişkileri' ile karşı karşıya olduğunun tespitini yapmakta.¹⁸ Çevre diye nitelendirilen ülkelerde kapitalizmin bir birikim modeli olarak siyasiler tarafından benimsenebileceğini kabul eden Amin, yine de bu bölgelerdeki halkların 'yönetici sınıfların kabullendiği kompradorlaşma yazgısına' boyun eğmeyeceğine inandığını belirtiyor. Nitekim üçüncü dünyadaki devrimlerin pek çoğunun 'halkçı ulusal devrim' olduğunu iddia eden Amin, bu devrimlerde 'kapitalist, sosyalist, ve devletçi' eğilimlerin birbirleriyle çatışsalar da bir arada bulduklarını söylüyor.¹⁹ Bu toplumlarda burjuvazinin hâlâ var olduğu gerçeğini yadsımayan Amin, yine de bu toplumların kapitalist toplumlar olarak görülemeyeceğini, bu toplumların anti-kapitalist bir nitelik taşıdığını iddia ediyor. Bu toplumların dünya sistemiyle ilişkilerinin de 'kapitalist sistemle bütünleşme' düzleminde olmayacağını savunan Amin, yine bu toplumların 'kendi iç gelişmelerine uydurabilecekleri bir uluslararası mübadele yoğunlaşması' ile kapitalist sistemle olan bağlantılarını kesebileceklerini savunmakta. Böyle bir durumda ise Amin'e göre artık bu düzen mutlak bir kapitalist düzen olarak adlandırılmaz.²⁰

Samir Amin'in berrak anti-emperyalizmini övgüye değer bulmakla beraber, kendisinin 'bağlantıyı kesme' stratejisini ne anlaşılabilir ne de yeterli buluyoruz.

Kevin B. Anderson, *Marx at the Margins: on Nationalism, Ethnicity, and Non-Western Societies*, Chicago, London: The University of Chicago Press, 154-96.

16 A.g.e., s. 138.

17 A.g.e., s. 159.

18 A.g.e., s. 254.

19 A.g.e., s. 256.

20 A.g.e., s. 259-60.

İlk olarak, Amin kitabının son bölümünde bahsettiği ‘ulusal halkçı’ toplumların hangi toplumlar olduğuna dair en ufak bir ipucu vermediği için okuyucu ister istemez Amin’in tasvir ettiği koşulların hangi toplumlarda var olduğunu anlamakta zorlanıyor. Amin’in kitabının ilk kez 1988 yılında basıldığını düşünürsek, Amin’in bahsettiği sosyalist olmayan ama ‘anti-kapitalist’ olmayı da başarabilen ‘halkçı-ulusal’ toplumlardan geriye bu tarihte eser kalmamıştır. Bağımsız Mısır’ın en devrimci lideri olarak nitelendirebileceğimiz Cemal Abdül Nasır dönemi bile komünistler için muazzam bir baskı dönemine tekabül etmektedir. Ardından gelen Enver Sedat dış politikada SSCB’den uzaklaşmış, Batılı emperyalist ülkelerle iyi ilişkiler kurmuştu. Onun ardından gelen Hüsnü Mübarek ise çok iyi bilindiği gibi 2011’deki Arap devrimlerine kadar 30 yıl süren bir diktatörlüğün lideriydi. Ortadoğu’da diğer coğrafyalardaki durum da bu dönemde çok farklı değildir. Bu döneme gelindiğinde gerek Irak gerekse Suriye’deki ‘ulusal halkçı’(!) ve Amin’in söylemediği ama bizim vurgulama ihtiyacı duyduğumuz Arap milliyetçisi rejimlerin kanlı yüzü çoktan ortaya çıkmıştı. Amin’in çevre ülkeler arasında tanımlayacağından emin olduğumuz Türkiye’de ise ‘kapitalist, devletçi ve sosyalist’ eğilimlerin bir arada bulunduğu yıllar –sosyalizm istisnasıyla– 1930’larda kalmış ve 1960’lı yıllarda kısa bir süreliğine ‘devletçi kalkınma modeli’ tekrar gündeme gelse de bu model sonraki yıllarda bir daha geri dönülemeyecek biçimde terk edilmiştir. Yine kitabın basıldığı yıllarda başta SSCB ve Çin Halk Cumhuriyeti olmak üzere yozlaşmış işçi devletlerinin ve sosyalizmin küresel olarak gerilediği gerçeğini de hatırlamak gerekir. Amin kitabının sonraki baskılarında da bu ülkelerde yaşanan kapitalist restorasyonu ve buna sebep olan dinamikleri kapsamlı bir şekilde analiz etmemiştir. Uzun lafın kisası bu tarihlerde ortada ne ‘ulusal halkçı’ rejimler, ne de kapitalist dünya sistemiyle ‘bağlantısını koparan’ ülkeler söz konusuydu.

Önceki paragrafta tekrarladığımız bilgileri Amin’in çok daha kapsamlı bir şekilde bildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Dolayısıyla Amin’in sunduğu çerçevenin anlamsızlığının ve yetersizliğinin Amin’in bilgi eksikliğinden kaynaklandığını öne sürmek anlamsız olur. Amin’in kitabının son bölümünde bırakın bir iki adım ötesini görmeyi, içinde bulunduğu koşulları dahi tahlil etmesini engelleyen temel kusuru üçüncü dünyacı perspektif ve perspektife eşlik eden iki temel düşüncesiydi. Bunların birincisi, Amin’in çevre ülkeler diye nitelendirdiği ülkelerdeki halkların ‘kapitalizmin en sert çelişkileriyle yüzleştikleri’ gerekçesiyle, otomatik olarak bu halklara devrimci bir özellik atfetmesidir. Çevre ülkelerin kapitalist-emperyalist sistemin zayıf halkaları oldukları doğrudur. Bu ülkelerin mevcut küresel düzeyde buldukları dezavantajlı konumdan ötürü çok farklı biçimlere bürünebilecek siyasi ve ekonomik çalkantılar yaşamaya daha meyilli oldukları açıktır. Bununla beraber Amin bu argümanı çok uç bir noktaya taşıdığından, bu bölgedeki rejimlerin de ideolojik, toplumsal ve kültürel hegemonya devşirebilen yapılar

olduğunu, bunun yokluğunda devlet baskısının devreye girdiğini ve yükselmekte olan alternatif siyasi akımları bastırmakta başarılı olabileceği gerçeğini ihmal ediyor. Bunu söylerken çevre ülkelerde devrimin olanaksız veya merkez ve çevre ülkelerdeki devrimci potansiyelin aynı seviyede olduğunu söylemek istemiyoruz. 2008'deki finansal çöküş ve dünya kapitalist sisteminin içine girdiği bunalım çevre diye adlandırabileceğimiz pek çok ülkede halk ayaklanmalarına sebep olmuştur. Bununla beraber burada asıl olarak vurgulamak istediğimiz nokta, çevre ülkelerinin de kitleleri gerek kendi baskı ve hegemonik araçlarıyla, gerekse de dışarıdan aldıkları maddi ve askeri destekle iktidarı ellerinde tutmalarına yardımcı olacak mekanizmalara sahip oldukları gerçeğidir. Diğer bütün değişkenleri denklem dışı bıraktığımızda (örneğin etnik-dini çatışmanın varlığı veya yokluğu, devletin baskı aygıtlarının ne kadar 'etkili' bir şekilde çalıştırıldığı, ülke ekonomisinin genel karakteri vs.) bir ülkede toplumsal hareketlere devrimci bir nitelik kazandıran en önemli unsur devrimci örgütlerin, sendikaların ve emekçilerin örgütlenme kabiliyetine sahip olup olmadığıdır. Dolayısıyla devrimci potansiyeli belirleyen tek faktör o ülkenin dünya kapitalist-emperyalist sistemi içerisinde nerede durduğu, yani Amin'in tabiriyle o ülkenin merkez veya çevre ülke olması değildir. Tam da bu sebepten dolayı Amin'in yaklaşımı bugün en güçlü kapitalist-emperyalist ülkelerde dahi (örneğin ABD'de Bernie Sanders, İngiltere'de Jeremy Corbyn gibi) Marksist olmasalar da 'sol damarı güçlü' liderlerin nasıl yükselebildiklerini, Fransa gibi bir ülkede 'sarı yelekli' liberal Macron'u neden haftalarca sokaklarda protesto ettiklerini açıklama yetisinden yoksundur.

Merkez kapitalist ülkelerde de solun yükselme potansiyeline sahip olduğu yönündeki vurgumuz bizi Amin'in üçüncü dünyacılığına eşlik eden ikinci düşünceye getiriyor. Amin'e göre Batı'nın kapitalist-emperyalist düzendeki merkez konumu buradaki emekçilerin devrimci niteliklerini kaybetmelerine sebep olmuştur. Amin'in cümleleriyle:

Gramsci, öte yandan, kapitalist merkezlerdeki işçi sınıfının devrimci olduğuna inanıyor ve bu varsayım doğrultusunda, sosyalist devrimin organik aydınının (öncü parti) nasıl doğabileceği üzerine düşünüyordu. Gramsci'nin varsayımının yanlış olduğu ve **kapitalist merkezlerdeki işçi sınıfının da sistemin koyduğu temel kuralları kabul ettiği düşünülürse**, buradan, çalışan sınıfların kendi sosyalist organik aydınlarını yaratabilecek durumda olmadıkları sonucu ortaya çıkar. **Bu sınıflar, mücadelelerini örgütleyecek kadroları elbette yaratırlar, ama bunlar sınıfsız toplum seçeneğini göz önünde bulundurmaktan vazgeçmiş kadrolardır.**²¹

Amin bugün yaşasaydı, kendisine post-Marksist yakıştırması yapılmasını asla

21 Alıntındaki vurgu bana ait. A.g.e., s. 262.

kabul etmeyeceğini düşünüyoruz. Bununla beraber, yukarıda alıntılıdığımız cümleler Amin'in argümanlarının post-Marksizmle çok önemli bir noktada kesiştiğini gösteriyor. Amin Batılı ülkeleri kapitalist-emperyalist sistemin kaymağını yemekle suçluyor, işçi sınıfının da burada kendi payına düştüğünü aldığını ima ederek, bu sınıfın mevcut düzende devrimci potansiyellerini kaybettiklerini düşünüyor. Öte yandan Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe gibi post-Marksist düşünürler, yeni toplumsal hareketlerin solun sınıf odaklı siyasi stratejisinin çok ötesine taşıdığını vurguluyordu.²² Bu düşünürler belki açık açık işçi sınıfının önemsiz bir sınıf haline geldiğini söylemiyorlardı ancak analizlerinde bu sınıfa toplumsal dönüşüme öncülük etme rolünü atfetmedikleri de açıktı. Post-Marksistlerin ve Amin'in analizleri arasında muazzam farklar bulunsa da, iki yaklaşım da özellikle Batı'daki işçi sınıfının rolünü yadsıyordu. Amin'in analizlerinde Batı'daki işçi sınıfı özellikle umutsuz vaka olarak görülse de, üçüncü dünyadaki işçi sınıfına da özel bir anlam atfedilmiyor. Kitapta üçüncü dünyadaki işçi sınıfı ile alakalı özel bir tartışma bulunmasa da, Amin'in özellikle son bölümde işçi sınıfının rolünü yadsımasından ötürü şu çıkarımı yapıyoruz: Amin kapitalizmin, üçüncü dünyada Batı'daki gelişmişlik düzeyine ulaşamamasından dolayı, buradaki işçilerin hem nitelik hem de nicelik olarak devrimci dönüşümü gerçekleştirecek potansiyelden yoksun olduklarını ve kapitalizmin çevreden başlayarak aşılacağını düşünmektedir.

Son dönemde dünya siyasetinde yaşanan gelişmeler Amin'in (ve post-Marksistlerin) merkez toplumlara ilişkin ortaya koyduğu bu perspektifin doğru olmadığını kanıtlar nitelikte. *Devrimci Marksizm*'in son sayısının giriş yazısında yapılan analize kulak verelim:

Yoksulluğun gittikçe arttığı, zenginlerin onlarca yıldır göz göre göre sürekli kayırıldığı, eşitsizliklerin Ekim devriminden, yani bir yüzyıldan beri görülmeyen bir düzeye ulaştığı koşullarda, sadece az gelişmiş (ya da Birleşmiş Milletler istatistiklerinin kibar diliyle 'gelişmekte olan'), emperyalizme bağımlı ülkelerde değil, emperyalist ülkelerin kendisinde de halk, isyana, günü geldiğinde devrime isteklidir, için için ona hazırlanmaktadır.²³

Sungur Savran'ın *Devrimci Marksizm*'in aynı sayısında yayımlanan yazısında benzer bir noktaya parmak bastığını görüyoruz:

30 yıl krizi ve on yıldır sürmekte olan Üçüncü Büyük Depresyon boyunca izlenen neoliberal ve küreselci politikaların bir de ikinci bir sonucu vardır. Bütün

²² Post-Marksist literatürden beslenen bir kaynak için bkz. Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, London, New York: Verso, 2001.

²³ "Bu Sayı", *Devrimci Marksizm*, no:38, İlkbahar 2019, s.6.

dünya çapında, ama kriz öncesi dönemle karşılaştırıldığında en belirgin olarak emperyalist, yani “zengin” ülkelerde ağır bir yoksullaşma ve buna eşlik eden bir gelişme olarak eşitsizliğin görülmemiş düzeylere çıkması.²⁴

Alıntıyı yaptığımız kısmı takip eden sayfalarda ise Savran neoliberalizm ve onun ideolojisi olan küreselcilikten en çok zarar gören kesimin gelişmiş ülkelerdeki işçi sınıfının olduğu tespitini yaparak, solun işçi sınıfını ön-faşist hareketlere terk ettiğini vurguluyordu. Öte yandan ABD gibi, İngiltere gibi, Arjantin gibi işçi sınıfının taleplerini dillendiren siyasi hareket ve liderlerin varlığında ise kitlelerin yüzünü bu hareket ve liderlere çevirme eğiliminde olduğu da aşıkardı. Günümüz kapitalizmi Batı’daki gelişmiş ülkelerde dahi büyük bir krizin içinde olsa da bu krizin bu ülkelerle sınırlı olmadığını da belirtmek gerekir.²⁵ Öyleyse buradaki temel problem Amin’in dediği gibi merkez ülkelerdeki işçilerin ve emekçilerin devrimci potansiyelini kaybetmesi değil, solun işçi sınıfı ve sınıf siyaseti ile bağlantısını koparmasındadır.

Yazımızın sonuna gelirken Amin’in Avrupa-merkezci kuram ve söylem üzerine yaptığı analizleri tekrardan kısaca değerlendirecek olursak, kendisinin Avrupa-merkezci tarih görüşünü aşmak yönünde çok önemli adımlar attığını söyleyebiliriz. Amin Avrupa-merkezci söylemin içeriğini, Avrupa’nın haraççı toplumların var olduğu bir dönemde sistemin ‘çevresinde’ yer alan bir kıta iken, kapitalizmin ortaya çıkışıyla nasıl ‘merkez’ konumuna geldiğini tahlil ediyor. Amin, Avrupa’nın çevreden merkeze transferinin dini ve kültürel üstünlük veya Avrupa’nın antik Yunan mirasının taşıyıcısı olması gibi sebeplerden dolayı gerçekleşmediğini, Avrupa’nın diğer coğrafyalara kıyasla ‘ilkel ve tamamlanmamış’ haraççı sisteminin kapitalizme geçişin önünü açtığını belirtiyor. Kapitalizmin ortaya çıkışının aslen Avrupa ile sınırlı bölgesel gelişme olmasına rağmen, Avrupa-merkezciliğin kapitalizmin küresel düzeyde uygulanabilir olduğunu iddia eden ‘güdük evrenselciliğini’ de teşhir eden Amin, kapitalizmin Batı’ya kazandırırken, Amin’in çevre ülke olarak tanımladığı ülkelere kaybettirdiğini bunun da merkez ve çevre arasındaki kutuplaşmayı derinleştirdiğini ifade ediyor.

Amin’in Avrupa-merkezci ideolojiyi kapitalist-emperyalist dünya sistemini analiz ederek eleştirmesini değerli bulsak da, çevre ülkelerin kapitalist-emperyalist

24 Sungur Savran, “Barbarlığın dönüşü: 21. Yüzyılda faşizm (2) Ön-faşizmin yükselişi”, *Devrimci Marksizm*, no: 38, İlkbahar 2019, s. 31.

25 Kapitalizmin krizinin etkileri Batı’daki gelişmiş ülkelerde dahi görülse de, bu krizin merkez ülkeler ile sınırlı kaldığını düşünmek için hiçbir sebep yoktur. 2018 yılında İran, Irak, Cezayir, Ürdün, Romanya, Ermenistan gibi pek çok ülkede halk iktidarları protesto için sokağa çıkmıştır. Sungur Savran, “2018: Dünya devriminin üçüncü dalgasının yeniden yükseliş yılı”, *Gerçek Gazetesi*, 29 Ocak 2019, <https://gercekgazetesi.net/uluslararasi/2018-dunya-devriminin-ucuncu-dalgasinin-yeniden-yukselis-yili>

sistemdeki dezavantajlı konumlarından dolayı otomatikman devrimci bir niteliğe büründüğü konusundaki imasına katılmıyoruz. Bu ülkelerde ‘ulusal halkçı’ rejimlerin bu geçiş için uygun zemini oluşturduğu yönündeki fikrine ise hiç katılmıyoruz. Bugün dünya kapitalist sisteminde yaşanan kutuplaşma çevre ve merkez ülkeler arasındaki gerilimi de içinde barındırmakla beraber yaşanmakta olan kutuplaşma bu ülkeler arasındaki gerilimlerden ibaret değildir. Bu gerilimleri analiz ederken neoliberal dönemi ve bunun gelişmiş ülkelerde yarattığı sonuçları dikkatli bir şekilde izlemek gerektiğini düşünüyoruz. Neoliberal çağ merkez ülkelerin çevre ülkelerin ucuz iş gücünden, ucuz ham maddelerinden faydalanmak ve başka bir dizi ekonomik ve finansal olanaklardan yararlanma imkanı vermiştir. Ancak öte yandan bu politikalar merkez ülkelerdeki yatırımların azalmasına, özellikle sanayi sektörünün emek gücünün daha ucuz olduğu ülkelere taşınmasına ve buna bağlı olarak işsizlik, gelir dağılımındaki dengesizliğin artması gibi bir dizi ekonomik problemi beraberinde getirmiştir.²⁶ Herhangi bir engel olmaksızın uluslararası alanda rahatça hareket edebilen sermaye ve sermaye sahipleri servetlerini her geçen gün arttırabilirken, gelişmiş ülkelerdeki emekçiler ise ekonomik duraklamanın bedelini ödemektedir. Dolayısıyla, bugün dünya kapitalist sisteminin tek ve en önemli gerilimi Amin’in iddia ettiği gibi merkez ve çevre ülkeler arasındaki gerilim değildir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Amin özellikle neoliberal dönemde daha da ivme kazanan zenginler ile yoksullar, kapitalistler ile işçiler arasındaki kutuplaşmayı ihmal etmekte ve bu tespit onu sınıf siyasetinin çok uzağına düşürmektedir. Bu kutuplaşmanın nihai çözümlü ise ‘ulusal halkçı’ devletleri savunmak değil, enternasyonalizme daha fazla sahip çıkmaktır.²⁷

26 ABD’de buna benzer bir sürecin yaşandığını daha önce yazdığım bir yazıda vurgulamıştım. Burak Başaranlar, “Trump’ın Meksika duvarı: Devlet, küreselleşme, neoliberalizm”, *Gerçek Gazetesi*, 1 Şubat 2017, <https://gercekgazetesi.net/uluslararasi/trumpin-meksika-duvari-devlet-kuresellesme-ve-neoliberalizm>

27 Samir Amin günah çıkarırmışçasına hayatının son bölümünde enternasyonalist bir örgütün kurulması için girişimlerde bulunmuştur. Sungur Savran, “Samir Amin: Bir Maoist’in trajedisi”, *Gerçek Gazetesi*, 20 Ağustos 2018, <https://gercekgazetesi.net/teori-tarih/samir-amin-bir-maoistin-trajedisi>